

TRG IN DRŽAVA OD JOHNA LOCKA DO ERICHA FROMMA

Vlado Klemenčič

38

POVZETEK

V 17. stoletju je v Angliji prišlo do preloma v dotedanjih verskih in fevdalnih pogledih na gospodarjenje; ljudje v ekonomskih zadevah ne sledijo verskim naukom, ampak so koristoljubna in racionalna bitja. Izhodišča uspešnega gospodarskega razvoja so postala privatna lastnina, kapitalizem, ki osvobaja podjetniški duh, svobodna trgovina, delitev dela, tehnološki razvoj, omejena vloga države in svobodna mednarodna trgovina. Prepričani so bili, da je takšen gospodarski razvoj v interesu vseh. Od te smeri je odstopala kritika kapitalizma in ekonomske teorije: nasprotja v družbi ne izvirajo iz duhovne sfere, ampak predvsem iz ekonomskega položaja ljudi (vladajočih in tlačениh razredov), državne institucije so pod vplivom lastninskih in drugih odnosov v gospodarstvu. Kapitalizem ne deluje v interesu vseh. Nujne so obsežne spremembe – odprava dela otrok, brezplačno izobraževanje, ustanovitev narodne banke itd.

Ob veliki krizi 30-tih let so nauki klasične ekonomije odpovedali. J. M. Keynes je utemeljil oživiljanje gospodarstva z nujnimi posegi države, njenim investiranjem, javnimi deli in aktivno denarno politiko – recept je bil učinkovit.

Nasprotniki keynesjanizma, neoklasiki oziroma neoliberalci, so dobili oporo za svoje ideje v stagflaciji 70-tih let, gospodarskem zastoju ob visoki inflaciji povzročeni s šoki naftnih cen. M. Friedman je dokazoval, da so denarne injekcije v osnovi napačne, denar mora biti nevtralen posrednik na trgu; ukrepi denarne politike morajo biti vnaprej znani. Denarna masa se mora povečevati skladno z realnim naraščanjem gospodarskih aktivnosti. Vodilna misel: inflacija je vedno in predvsem denarni problem. Podobno je z državnimi posegi za zmanjšanje brezposelnosti – obstaja naravna raven brezposelnosti, državna intervencija ima zato lahko le kratkoročen učinek. Zavrnil je tudi vse druge ugotovitve Keynesa o fiskalni politiki, vlogi cen, inflaciji. Trg je osrednji koordinator aktivnosti ljudi, njegovo svobodno delovanje najbolj ovirajo intervencije države. Te poglede je dodatno utemeljila teorija racionalnih pričakovanj. Podjetniki kot racionalni, koristoljubni akterji v svoje delovanje vključijo tudi predvidene ukrepe narodnogospodarske politike in tako so njeni učinki hitro nevtralizirani. Vrh teh neoliberalnih ugotovitev je pomenila ekonomija družine,

kriminala, zasvojenosti z mamili in človeškega kapitala; družinskega partnerja ljudje izbirajo tako, da jim bo zagotovil maksimalno koristnost, podobno kot podjetniki sodelavce; več ko bo socialnih pomoči, večja bo brezposelnost. Neoliberalci izpostavljajo kot rešitev samoregulacijo trga, tudi v krizi.

Neoliberalizem so spremljali mnogi ugovori: trg ne deluje svobodno in prostovoljno. Konkurenca na njem je nepopolna, vzrok je ekonomska moč posameznih udeležencev in njihov politični vpliv. Informacije, ki jih imajo udeleženci na trgu, so pogosto pomanjkljive, včasih jih primanjkuje kupcem, drugokrat prodajalcem. Trgi blaga, dela in denarja so zato v neravnovesju, cene se ne prilagajajo ponudbi in povpraševanju. Analiza restriktivne in ekspanzivne denarne politike pa je pokazala, da denarna politika lahko pozitivno učinkuje na gospodarske aktivnosti. Vodilna misel neokeynesiancev je: ni denar tisti, ki vrtil svet, ampak krediti. Hkrati analiza kanalov vključevanja denarja v gospodarstvo vodi v zaključek o nerealnosti doseganja nevtralnosti denarja. Glede trga dela neokeynesijanci ugotavljajo, da obstaja diskriminacija in segregacija glede plač in delovnih mest za ženske ter podobno za črnce – trg tega ne more odpraviti, saj je ekonomska moč udeležencev različna, razlogi pa niso samo ekonomski (navade, predsodki vse do rasizma). Neokeynesijanci so dopolnili Keynesovo teorijo, sprejeli teorijo racionalnih pričakovanj, vendar ugotavljajo, da je zaradi vgrajenih, sistematičnih pomanjkljivosti tržnega delovanja, državna intervencija nujna, posebej v krizi. Institucionalisti ugotavljajo, da so država in druge institucije »izdelek« ljudi, ki pa povratno vplivajo na ravnanje ljudi. Posameznik je negotov, njegovi interesi mu niso dovolj jasni, podlega ideologijam, mitom, prevladujočim prepričanjem. Toda, če ljudje verjamejo, da država dobro deluje, je tudi njihovo ravnanje boljše (pri plačevanju davkov itd).

V ekonomsko analizo odločanja ljudi čedalje bolj prodirajo psihološke in biopsihološke raziskave, ki analizirajo kako ljudje doživljajo odločitve, ne več njihovo zunanje vedenje (opuščanje behaviorizma). Ljudje in korporacije se redno motijo pri načrtovanju časa za določene aktivnosti; naši spomini so dokazano varljivi; eni bolj, drugi manj tehtamo, kaj je v medsebojnih odnosih pravično, skratka, z marsičem se oddaljujemo od racionalnega služenja svojemu koristoljubju.

Ključne besede: zgodovina ekonomske misli, ekonomija javnega sektorja;

JEL: B10, B20, H00

1. Izhodišča – pragmatični vidiki

Če sežemo nazaj le toliko, kolikor je nujno, ugotovimo, da je bil za ekonomsko misel pomemben prelom s prevladujočimi fevdalnimi in verskimi pogledi v Angliji v 17. stoletju. Za razliko od verovanj, da je človek altruističen in da sledi verskim zapovedim, je angleški mislec John Locke (1632-1704) dokazoval, da so ljudje v ekonomskih zadevah racionalna koristoljubna bitja. Porušil je tudi prevladujoč pogled, da je bog dal zemljo kot skupno dobro vsem, in v nekaj korakih zasnoval dokaze o upravičenosti privatne lastnine zemlje. Kapital je opredelil kot nakopičeno minulo delo v obliki denarja ipd. Omejitev lastnine je po njegovem potrebna le, ko gre za preživetje revnih. Omogočanje kopičenja privatne lastnine je koristno, ker povečuje produktivnost. Utemeljeval je še omejeno poseganje države v gospodarstvo.

40

Te poglede so razvijali naprej. Prepričanje, da je za državo najpomembneje, da v mednarodni trgovini bogati tako, da ima presežek v menjavi ter s tem pridobiva vse več zlata, je bilo opuščeno - država bogati tako, da čim več proizvede. V narodnem gospodarstvu je več medsebojno odvisnih sektorjev in s tem povezanih slojev ljudi, ki so udeleženi na presežku, ki nastaja pri gospodarjenju. Država naj z davki obremenjuje neproduktivne sektorje (zajema zemljiško rento); pospešuje modernizacijo gospodarstva; če pa je gospodarstvo bolno, ga mora zdraviti. Toda, v osnovi naj vodi politiko laissez-faire (F. Quesnay 1694-1774).

Izhodišča uspešnega gospodarskega razvoja so postala: kapitalizem, ki osvobaja podjetniški duh; svobodna trgovina; delitev dela oz. specializacija med zaposlenimi; tehnološki razvoj in omejena vloga države. Prevladalo je prepričanje, da bo tak gospodarski razvoj v korist vseh (A. Smith 1723-1790). Temu se je pridružila še ekonomska misel Davida Ricarda (1772-1823), da je svobodna mednarodna trgovina v korist vseh narodov. V takšni trgovini vsaka država širi proizvodnjo tam, kjer ima več naravnih in drugih prednosti, se pravi, tam, kjer je njena učinkovitost večja. V medsebojni trgovini tako vsi pridobijo. Koristnosti se je lotil še en angleški mislec, imenovan oče koristnosti (J. Bentham, 1748-1832). Trdil je, da ljudem vladata dva gospodarja: veselje in trpljenje. Veselje nam delajo bogastvo, sposobnosti, dobro ime ...; trpljenje, pa razočaranja, obžalovanja, poželenje. Kot družbeni reformator je doktrino koristnosti opredelil tako, da morajo vse aktivnosti pospeševati največjo srečo za največje število ljudi. Koristnost kot vodilo pri ravnanju ljudi in podjetij - maksimiranje koristnosti, mejna koristnost, navadna in kardinalna koristnost, koristnost kot razlika med pridobljenim »veseljem in trpljenjem« - je tako postala sestavni del ekonomske analize. Vtkana je v temeljno načelo ekonomije: kako z danimi sredstvi, doseči čim večji učinek.

Nekoliko pozneje je sledil preobrat v pogledih na družbo in kapitalizem. Idealistične ideje o tem, iz česa izvira boj mnenj in nasprotja v družbi (dialektika duha, G. Hegel), so bile postavljene »na noge«. Nasprotja v družbi v veliki meri izvirajo iz ekonomskega položaja ljudi. Gospodarjenje je splet sredstev in tehnoloških možnosti, ki so v danem obdobju na

voljo, ter s tem povezanih lastninskih in drugih odnosov med ljudmi, t.j. ekonomska baza družbe. Iz nje izhajata zakonodajna in politična nadgradnja. Slednji sta obliki družbene zavesti, ki se v osnovi ujema z ekonomsko bazo, in sta od nje odvisni. Kapitalizem ne deluje v dobro vseh in ustvarja odtujenost. Nujne so radikalne izboljšave – odprava dela otrok, brezplačno izobraževanje, progresivna obdavčitev, ustanovitev narodne banke idr. Kapitalizem, podobno kot fevdalizem, ni zadnji način gospodarjenja, sledi socializem (Karl Marx 1818-1893).

Klasični nauki ekonomije o delovanju trga in države so odpovedali ob veliki krizi tridesetih let. Zdravljenje je potekalo po dveh receptih: fašistična Italija in Hitlerjeva Nemčija sta se usmerili v vojno industrijo in javna dela (gradnja avtocest v Nemčiji), v anglosaškem delu pa se je uveljavil New Deal, zasnovan na spoznanju, da lahko država z investiranjem in obsežnimi javnimi deli zmanjša brezposelnost, s tem pripomore k povečanemu povpraševanju in izhodu iz krize. Če ostanemo pri slednjem: recept je bil učinkovit. Teoretično podlago skupaj je s slovito formulo S (prihranki) ni enako I (investicije) razvil J. M. Keynes (1883-1946). Ob krizi kapitalisti ne bodo investirali, ampak varčevali.. Drugače bo z novo zaposlenimi delavci; slednji so primorani, da se kot kupci pojavijo na strani povpraševanja.. V ozadju je še znan diagram J. Hiksa o ravnotežju med trgom blaga in trgom denarja v odvisnosti od obresti in cen. A. C. Pigou (1877-1959) je svoje delo posvetil razlagi ekonomske pravičnosti, posebno problemu, kako v gospodarstvu doseči ravnovesje med ekonomsko učinkovitostjo in pravičnostjo. Analiziral je zunanje stroške delovanja podjetja (externalities), škodo, ki nastaja v okolju, na zdravju ljudi itd. Ugotovil je, da stroški privatnega podjetja navadno ne pokrivajo družbenih stroškov njegovega poslovanja. Delovanje trga tega ne zagotavlja. Na tej podlagi je utemeljil sodobne javne finance in državo blaginje (bil je sicer prvi veliki kritik Keynesa). S temi ugotovitvami in novo prakso se je obenem začel postopni razkroj tržnega fundamentalizma – prepričanja, ideologije in abstraktne ekonomske teorije, ki je dokazovala rešitev vseh problemov prek svobodnega trga. Odprla se je velika teoretična polemika o svobodnem trgu in o tem, kako ga naj država regulira, ki še traja. Z globalizacijo, posebej krizo finančnega trga, je še pridobila na zagonu.¹

2. Neoklasiki – neoliberalizem

Gospodarske razmere v sedemdesetih letih prejšnjega stoletja so dale močno oporo nasprotnikom Keynesovih idej, saj je v zahodnih državah (ob naftnih šokih) prišlo do stagnacije razvoja in brezposelnosti ob hkratni inflaciji, do stagflacije. Zdravljenje brezposelnosti in gospodarske stagnacije z dodatnim trošenjem države bi pomenilo spodbujanje inflacije. Prevladali so pogledi, ki so dokazovali napačnost poseganja države

¹ V oklepajih so navedena imena najbolj vidnih ekonomistov, večinoma so prejemniki Nobelove nagrade za ekonomijo

v gospodarstvo in se zavzemali za svobodno delovanje trga. To je bil novi konservativni liberalizem² - neoliberalizem. Te poglede je – ob predhodnikih kot je F. Hayek – utemeljil M. Friedman (1912-2007). Slednji si je – tudi s provokativno kritiko drugih znanih ekonomistov - zelo prizadeval za uveljavitev teh zamisli v javnosti in pri vodenju gospodarske politike. Svobodna izbira posameznika in trg sta temeljna kamna, po katerih se sodi sprejemljivost družbenega sistema (knjigi: Kapitalizem in svoboda, 1962; Svobodna izbira, 1980). Trg je osrednji koordinator aktivnosti ljudi. Na trgu naj se ljudje prostovoljno odločajo vsak v svojem interesu – tako ima vsak od tega koristi. Podjetja morajo biti privatna – s tem so njihove pravice neposredno ali posredno vezane na svobodno odločanje posameznika.

42

Cene imajo trojno vlogo; so posredniki informacij; spodbujajo pocenitev proizvodnje in racionalno rabo virov; določajo obseg proizvodnje ter povračilo dohodka (razlika med stroški in prejetimi plačili). Plače zaposlenih spodbujajo učinkovito delo – ljudje predstavljajo človeški kapital; izobraževanje je pri tem investicija, ki naj posamezniku prinese zaslužke v prihodnosti.³ Poseganje države v določanje cen (in s tem plač!) onemogoča učinkovito delovanje trga. Privatni monopoli (naftne družbe) izkrivljajo svobodno delovanje trga, toda v tem času je državno posredovanje glavni moteči dejavnik na trgu.

Denarna politika. Da bi trg normalno deloval, je ključno, da je denar nevtralen, razen prehodno. Denarna politika mora biti podrejena svobodnemu delovanju trga. Centralna banka naj uravnava obseg denarne mase glede na obseg realne gospodarske aktivnosti – počasi in stanovitno, tako bo denar nevtralen.⁴ Denarna politika s preveč denarja (inflacija je predvsem v korist države), ali premalo, z časovno napačnim ukrepanjem, ruši naravna ravnotežja v gospodarstvu; »obstaja le eno zdravilo proti inflaciji: upočasniti naraščanje denarne mase«. V ozadju inflacije ali deflacije je vedno denar, od tod znani citat: »Inflacija je vedno in predvsem denarni pojav.« Denar je pravzaprav le mehanizem, ki ne sme delovati zase in neodvisno, tako deluje le, če se »pokvari« oz. se ga zlorabi. Veliko krizo 1929 je povzročil zlom špekulacij, toda takratna odločitev centralne banke ZDA, da ne poveča obsega likvidnosti, je dramatično poslabšala gospodarske težave, zlasti zaradi bankrotov bank. Temeljna produktivna funkcija denarja je, da odpravlja ovire v menjavi s tem, ko omogoča ločitev akta prodaje od nakupa. Pravilna denarna politika je bistvo gospodarske politike. Udeleženci na trgu morajo biti zato seznanjeni z namerami denarne oblasti.

V prenovljeni kvantitativni teoriji denarja – izraz monetarizem se je zanjo pojavil okrog leta 1968 – M. Friedman obravnava denar zlasti z vidika povpraševanja po njem. Denar je aktivno premoženje (način ohranjanja bogastva), namenjeno osebni potrošnji in kot

2 V ZDA ima izraz liberalizem drugačen pomen kot v Evropi - bližje je evropskemu socializmu in zagovarja vlogo države – ter se razlikuje od neoliberalizma oz. konservativnega liberalizma.

3 Izraz človeški kapital je bil pred nekaj leti izbran v Nemčiji kot najbolj nemogoča skovanka.

4 Friedman in njegovi somišljeniki so uspeli, da so Federalne rezerve koncem 70-tih let postavile čvrste, rigidne cilje povečevanja denarne mase. Vendar je že čez nekaj let nevarnost globoke recesije pripeljala do opustitve monetarizma. FED se je vrnil k premišljenemu tekočemu uravnavanju količine denarja glede na nevarnost inflacije ali grozeče recesije.

kapital (vir produktivnih dejavnosti). Povpraševanje po denarju je odvisno od treh skupin dejavnikov: kot celotno bogastvo, ki se ohranja v različnih aktivnih oblikah in sicer kot opredmeteno proizvodno in potrošniško blago, kot finančna aktiva – delnice, obveznice in kot človeški kapital ter kot denar. Za gospodinjstva se prav tako predpostavlja, da zagotavljajo optimalno sestavo svojega premoženja, upoštevaje cene, donosnost ter okus in prioritete potrebe posameznega gospodinjstva. Te različne sestavine nastopajo na strani povpraševanja po denarju, tako s strani gospodinjstev kot podjetij. Iz tega je M. Friedman izpeljal splošno enačbo povpraševanja po denarju.

Fiskalna politika države ne more biti uspešna; saj gre za poseganje države v gospodarsko dogajanje z razporejanjem davčnih bremen in večjo ali manjšo proračunsko potrošnjo, druge dajatve in odhodke države, državno premoženje in javno zadolževanje. Enako velja za večino njenih socialnih dejavnosti – namesto avtonomnih posameznikov nastaja veliko »otrok pod državnim varstvom«. Državna javna dela, ki naj bi posledično zmanjšala število brezposelnih in pripomogla k izhodu iz gospodarskega zastoja, imajo lahko le majhen učinek. Povpraševanje ljudi je namreč odvisno od pričakovanega stalnega dohodka, ob državnem ukrepanju pa ljudje dodatne dohodke obravnavajo le kot začasne. Brezposelni se prav tako odločajo racionalno: izbirajo med ugodnostmi prostega časa in delom - zaslužkom. Ni torej neprostoVOLjne brezposelnosti. Obstaja naravna raven brezposelnosti, ki je posledica realnih dejstev – npr. čim več je denarnih pomoči brezposelnim, tem večja je.⁵ Vsak poskus zmanjšati število brezposelnih bo kmalu povzročil inflacijo in zmanjšanje dohodkov ljudi. Z zmanjšanjem potrošnje bo padla produkcija in zaposlenost. In tako se bo ravnotežje ponovno vzpostavilo na naravni ravni brezposelnosti. Denarna politika zato ne sme vplivati na realno gospodarsko dogajanje razen prehodno; uravnavanje inflacije v povezavi z zaposlenostjo in plačami dolgoročneje ne more biti uspešno (Phillipsova krivulja). Še več, povečana inflacija bo vodila v večjo gospodarsko nestabilnost. Stagflacija 70-tih let je potemtakem posledica keynesjanske ekonomije. M. Friedman je v dolgoletnem delu zavrnil vse njene poglavitne ugotovitve in se opredelil proti poseganju države v gospodarstvo. Tisto, kar je res pomembno, so trg, denar in svoboda, pri čemer svoboda ni le ekonomski pojem.

Racionalna pričakovanja. Vpliva Keynesa in njegovih naslednikov na gospodarsko politiko pa ni spodkopal le monetarizem M. Friedmana, ampak še bolj nova klasična ekonomija racionalnih pričakovanj (vodilni predstavnik R. E. Lucas, 1937 -). Temelji na ideji klasikov, da so posamezniki in podjetja v gospodarstvu racionalna koristoljubna bitja, ki, ko se odločajo, uporabljajo vse razpoložljive informacije in jih vključujejo v svoja predvidevanja. Upoštevajo tudi ukrepe narodnogospodarske politike. Glede na to, da takšne nove informacije udeleženci na trgu nemudoma integrirajo v svoje poslovno odločanje - v cene, obseg ponudbe - njihovo delovanje nevtralizira ukrepanje gospodarske politike.

⁵ Drugi ekonomisti so nasprotovali nezaposlenosti kot dejstvu, ki ga je treba sprejeti in uvedli izraz: stopnja brezposelnosti, ki ne pospešuje inflacije NAIRU.

To se dogodi tudi, ko pride do napak v predvidevanjih oz. nepredvidljivih dogodkov, saj ponudniki svoje cene kmalu zopet vrnejo na prejšnjo pravo, ravnotežno raven. Skladno s tem pristopom brezposelnost ne bo trajala dolgo. Brezposelni bodo pripravljeni delati za manj denarja, racionalno delujoči delodajalci pa jih bodo zaposlili. Nauki Keynesove politike so zato neučinkoviti.

44

Racionalni gospodarstveniki bodo upoštevali, da bo zmanjšanje davkov vodilo v proračunske primanjkljaje, ki jih bo treba v prihodnosti pokriti. Zato bodo varčevali, da bodo lahko pokrili prihodnje obveznosti. Zmanjšanje davkov tako ne bo spodbudilo povečane ponudbe. Nekoliko pozneje je bil ta pristop delno spremenjen: proizvodnjo je treba davčno razbremeniti, kar jo bo pocenilo, spodbudilo investiranje, zmanjšalo brezposelnost (supply side economics - nedavne slovenske davčne spremembe so do neke mere zapoznel odsev reaganizma).⁶ Njihov pogled na gospodarske cikle je naslednji: gospodarska nihanja so naravna in se nenehno dogajajo, vendar se na trgih hkrati vzpostavljajo ravnotežja (skladno z Walrasovo teorijo splošnega ravnotežja). Možnost državne intervencije, da se postavi po robu gospodarskim ciklom, je zato majhna in jo je treba omejiti na stabilne in predvidljive ukrepe tako v fiskalni kot v denarni politiki. Nestabilnost ni posledica delovanja trgov, ampak napačnega ukrepanja države. Vendar del liberalnih ekonomistov vidi izvor ciklov v tržnem delovanju: presoja udeležencev na trgu je lahko napačna, lahko zavlada preplah, delovanje špekulantov lahko potisne cene višje in višje od točke ravnotežja, nato baloni počijo, kriza se razširi. Tako pride v kapitalizmu do ozdravitve gospodarstva od ekscesov oziroma samo-ozdravitve.

Kritiki prvih kot drugih, neokeynesijanci, ugotavljajo, da so v tržno delovanje vgrajene sistematične nepravilnosti, zato trg niti ekonomsko niti družbeno ne deluje ustrezno.

K prvi smeri raziskav sodi še delo G. Beckerja (1930 -). Becker predstavlja vrh sodobnih neoliberalnih ekonomskih razmišljanj o racionalnem koristoljubnem delovanju ljudi. Predpostavko o maksimiranju koristnosti je razširil na številne netržne odnose med ljudmi. Razvil je ekonomijo kriminala, družine, zasvojenosti, človeškega kapitala in diskriminacije. Odločitev o poroki in odnosih v družini je analiziral na podoben način kot tradicionalna teorija podjetja. Posamezniki iščejo partnerja, ki jim bo zagotovil maksimalno koristnost, tako kot podjetje išče najboljšega sodelavca. Tisti, ki dlje časa zbirajo informacije, imajo več možnosti, da se pravilno odločijo – podatki za ZDA so potrjevali, da je verjetnost ločitev pri porokah mladih takrat manjša. Družina izboljšuje svojo koristnost s specializacijo dela članov. Odločitev glede otrok (nasprotno od R. T. Malthusa) je podobna odločitvi potrošnikov glede avtomobila ali počitnic. Vzgoja otrok terja veliko stroškov, časa staršev in zmanjšuje

⁶ Reaganovo geslo: če bodo bogati imeli več bodo od tega imeli nekaj tudi revnejši se v praksi ni uresničilo. Neenakost je v ZDA leta 1986 dosegla najvišjo raven po drugi vojni; med letoma 1979 in 1986 se je število revnih družin z otroci povečalo za 35%, brezposelnost je presegla 10% in število ljudi, ki so prejeli katerokoli federalno pomoč je bila najnižja v zgodovini socialnega zavarovanja. D. Harvey, navedeno iz Haralambos in Holborn: Sociology; Collins, London 2004, str. 976

čas za zaslužek. Če dodatna koristnost otrok staršem ne odtehta teh izgub - z veseljem do vzgoje, zaradi želje po potomstvu, ali želje po oskrbi v starosti - jih ne bodo imeli. Zasvojenost z mamili in alkoholom je prav tako možno razložiti z racionalnim delovanjem. Navade so dobre in slabe – prve povečujejo blaginjo v prihodnosti, npr. redna telovadba, zdrava prehrana. Kajenje in mamila zmanjšujejo prihodnjo blaginjo, so škodljiva. Vendar to ne pomeni, da ljudje ravnajo iracionalno – dajejo le prednost trenutnim zadovoljstvom pred prihodnjo blaginjo. Zasvojenost je močna navada in rezultat racionalnega tehtanja pričakovanih sedanjih in prihodnjih zadovoljstev. Človeški kapital je analogen fizičnemu kapitalu kot so stroji, zgradbe; ljudje lahko investirajo v sebe da bi pridobili dohodke v prihodnosti, prek izobrazbe, treninga, pridobivanja novih usposobljenosti. V to sodi tudi nakup zdravstvenih storitev, čas porabljen pri iskanju boljše zaposlitve, pripravljenost za preselitev. Empirični testi teorije človeškega kapitala ZDA so pokazali, da takšno investiranje prinaša večje zaslužke, medtem ko manjše povzroča povečanje stroškov (D. Mincer 1974). Skladno s tem pristopom, je G. Becker zavrnil obstoj diskriminacije na trgu dela med moškimi in ženskami, med belci in črnci. Večje plače za žene na trgu v primerjavi s koristnostjo gospodinjkega dela bodo povzročile povečanje stroškov vzgoje otrok in s tem manjšo rodnost. Diskriminacije na trgu dela za žene ni - nižje plače zanje so posledica specializacije za gospodinjka dela. To pa je končno stvar izbora, podobno kot prednost ali okus, ki ga pripisujemo tej ali drugačni hrani. Skratka, vse te odločitve je treba gledati v luči racionalne izbire posameznika.

Šola, imenovana tudi revolucija racionalnih pričakovanj, je dominirala zahodni narodnogospodarski politiki od poznih 70-tih do zgodnjih 90-tih let. Po eni strani ne kaže podceniti njenega pomena za demokratizacijo narodnogospodarske politike, za utemeljevanje makro politike na delovanju gospodarskih subjektov, ali zanemariti njeno izhodišče, da se tako podjetniki kot nosilci narodnogospodarske politike odločajo racionalno upošteva tudi pričakovano dogajanje. Prav tako ne gre spregledati siceršnjega naraščanja racionalnih pogledov na življenje na Zahodu. Vendar je neoliberalizem zanemaril ključne ugotovitve ekonomistov- predhodnikov. Miselna napaka je že v izhodišču. Kot sta svoj čas opozorila K. Marx in še jasneje Émil Durkheim: družba, tudi sedanja pluralna, je posebna tvorba, ki je ni moč zvesti na seštevek individualnih dejanj. Zato se ne more uspešno uravnavati samo z dejanji posameznikov. To velja tudi za trg in samoregulacijo trga. Zgolj ekonomsko gledano ni utemeljitve za to, da se lahko trg na ta način smotno uravnava. Gledano z družbenega vidika trg ne zagotavlja ekonomske pravičnosti, ustvarja neenakosti med ljudmi, ki terjajo poseg širše skupnosti - J. Bentham in A. Pigou (del dokazov je v nadaljevanju). Gospodarskega udejstvovanja posameznika prav tako ni moč zvesti le na racionalno, koristoljubno delovanje in tržne odnose enostavno razširiti na družino, mamila itd. Vrsta stvari in omejitev vpliva in nas oddaljuje od racionalnega koristoljubnega delovanja (del ugotovitev je na kraju v delu o psihologiji). Nadalje vplivi med posamezniki in družbo so heterodoksni, realno drugačni, kot jih vidijo neoliberalni ekonomisti. Na to je jasno opozorila gospodarska praksa: dvanajstletni gospodarski zastoj ob hkratnem nižanju cen na Japonskem (kaže biti pozoren na anti-monetarno izjavo guvernerja centralne banke,

da bo potoval po državi in iz letala metal denar – proti koncu krize je prišlo do plasiranja denarja gospodarstvu mimo bančnega sistema!), južnoazijska finančna kriza, trdovratna brezposelnost v večini zahodnih držav, gospodarski cikli, škoda nastala iz špekulativnih poslov za mnoge ljudi. Tega dogajanja ni bilo moč pojasniti le kot napake v tržnem delovanju in s teorijo racionalnih pričakovanj, ob vsesplošnim racionalnem delovanju.

3. Novo keynesjanstvo

46

Trg ne deluje tako svobodno in prostovoljno, kot trdijo neoliberalci. Konkurenca na njem ni popolna, nepopolno delovanje trga se odraža na neprilagodljivosti cen za blago, delo, denar. Pomemben vzrok je ekonomska moč posameznih udeležencev na trgu; velika podjetja skušajo onemogočiti konkurenco in tudi vplivati na potrošnike ter vlado. Potrošnik dejansko ni kralj. Velika podjetja se skušajo na več načinov osvoboditi tržnega delovanja, posebej njegove nestanovitnosti, saj so njihove investicije velike in si ne morejo privoščiti, da izdelki nato ne bodo našli kupcev. Zato se mora tudi na drugi strani vzpostaviti moč, ki je sposobna prvi kljubovati – in to se v realnem gospodarskem svetu dogaja. Sindikalna organiziranost delavstva je upravičena, saj je le tako lahko partner organiziranemu kapitalu. Toda tudi država naj podpre organiziranost dela in prav tako drobno gospodarstvo ter skuša sile na trgu uravnovesiti – teorija nasprotujočih si sil (J. K. Galbraith, 1906 -2006).

Nadalje, cene se ne prilagodijo nemudoma tehnološkim in drugim spremembam in tako ne odpravljajo neravnotežja na trgu med ponudbo in povpraševanjem. Podroben pogled na delovanje posameznih trgov (in ne na medsebojno odvisno delovanje trgov), t. j. na trg blaga, trg dela, kreditni trg idr., dokazuje učinke nepopolne konkurence na njih. Cene na trgu so neprilagodljive (vendar ne nominalno rigidne kot so prej ugotavljali neokeynesijanci), ampak realno neprilagodljive.

Novi keynesjanci v svojih proučevanjih upoštevajo racionalno ravnanje in racionalna pričakovanja gospodarskih subjektov. Skušajo pa razložiti zakaj, na primer, obstaja brezposelnost v svetu racionalnih subjektov, kako na to vplivajo deformacije tržnega delovanja, navade, stereotipi, posebej pa znanstvena dognanja.

Asimetrija informacij. Standardna ekonomska teorija, kot se je učila na ekonomskih visokih šolah zadnjih 200 let, je izhajala iz predpostavke, da imajo udeleženci na trgu enako in pregledno znanje o poslih. Vedeli so sicer, da informacije niso ravno popolne, vendar so menili, do bo trg z zmerno nepopolnimi informacijami deloval podobno. Znanstveno delo o asimetriji informacij je pokazalo, da so bile prejšnje ugotovitve napačne (vodilni predstavnik J. Stiglitz, 1943 -). Včasih je več informacij na strani kupca, včasih prodajalca. Pravih informacij za poslovno odločanje ni vedno lahko pridobiti, niso na razpolago, se skrivajo. Kako sicer pojasniti, da nekdo kupi delnice, za katere prodajalec vé, da bodo jutri ničvredne. Informacijski problemi lahko povzročijo previsoko brezposelnost, previsoke

obresti, gospodarske vzpone in zastoje. Zato je narodnogospodarske politika nujna za izboljševanje gospodarskih razmer.

Trg denarja. Ime novi keynesjanci je predvsem povezano z njihovim zaključkom: ob dovolj splošnih pogojih lahko denarna politika učinkuje na gospodarska gibanja. Predpostavko, da je hitrost, obračanje denarja v obtoku v zahodnih državah stabilna ter da je potemtakem potrebno le njegov obseg, maso povečevati, tako kot raste obseg proizvodnje, je ovrgla znana analiza v 12 zahodnih državah (N. Kaldor 1908 – 86). Hitrost se spreminja in tudi med državami ni enaka. Prav tako je vzročnost med denarno ponudbo in gospodarsko aktivnostjo obratna, kot jo prikazujejo monetaristi. Povečanje denarne ponudbe je navadno posledica povečane gospodarske aktivnosti, odnosno povečanja cen. Dejansko so banke kreatorji denarne ponudbe prek povečanih posojil, ki spremljajo širjenje aktivnosti; če se aktivnosti zmanjšujejo, se zmanjšuje tudi povpraševanje po kreditih. Tudi pri vnaprejšnjih vplačilih (cash in advance) gre za dva pomembna denarna pojava. Čas med nakazilom in prihodnjim plačilom lahko služi za plasma na finančnem trgu in kot likvidnostna rezerva. S tem pa nastaja odstop od »čistega monetarizma« v »nečisti monetarizem« kot posledica prodaje t. i. gotovinskega blaga po eni strani in blaga na kredit po drugi strani. Razen tega velja upoštevati, da so s plačevanjem povezani večji ali manjši stroški. Zato blago na en ali drug način lahko postane denar, posebej se to nanaša na trajne dobrine (A. Smith, K. Marx). Katero blago prevzema vlogo denarja, je v veliki meri arbitrarno. Ta samo-uvredba denarja v splošno walarasijansko ravnotežje skupaj s prej omenjenimi pojavi ostaja tako s stališča povpraševanja po denarju zagonetna in v Friedmanovi splošni enačbi kvantitativno neopredeljena. Za nove keynesjance so pglavilni problem kanali vključevanja denarja v obtok in s tem povezani vplivi na splošno gospodarsko ravnotežje, zlasti učinki denarne politike na efektivno povpraševanje. Raziskovali so predvsem dve vprašanji. Prvo, kako lahko restriktivna denarna politika vpliva na zmanjšanje proizvodnje prek omejevanja kreditiranja? Drugo, kako ekspanzivna denarna politika lahko vpliva na povečanje proizvodnje bolj kot na povečanje cen (nad njihovo nominalno ravniyo)? Keynesova teorija je pri vključevanju denarja v obtok upoštevala predvsem višino stroškov kapitala in, da denarne injekcije pospešujejo aktivnosti v gospodarstvu. Miselna nadgradnja tega pristopa izhaja še naprej iz tega, da centralna banka z zvišanjem obrestne mere na denarnem trgu vpliva na povečanje stroškov (restriktivna politika) oz. z njihovim znižanjem (ekspanzivna politika) na njihovo znižanje. S tem vplivom na stroške refinanciranja finančnih posrednikov (bank) posledično vpliva na kreditne obresti gospodarskih subjektov, kreditojemalcev. Upošteva je to, gospodarski subjekti, ki delujejo po logiki čim boljše izbire portfelja, spreminjajo sestavo svojih aktiv – opredmetenih in finančnih sredstev, ki jih imajo v posesti. Kljub temu denarna politika prizadene predvsem investiranje podjetij – odvisno od večje ali manjše zamenljivosti njihovih aktiv. Bistvena dopolnitev je naslednja: pri vplivu finančnih posrednikov na gospodarske subjekte na kreditnem trgu gre za asimetrijo informacij. Posojilodajalci ne poznajo natančno bonitete posojilojemalcev, niti kako nameravajo uporabiti svoj portfelj. Obenem povečanje dolžniških obresti zaradi restriktivne denarne politike slabi selekcijo posojilojemalcev (antiselekcija). Delež posojilojemalcev z rentabilnimi, toda tveganimi

programi se poveča, z njimi pa tudi tveganja kot vgrajena, notranja sestavina kreditne dejavnosti. Banke zato ne povečajo obresti, ampak omejijo kreditiranje. Neprilagodljivost obresti navzgor in omejitev kreditiranja so torej njihov optimalni odziv na pomanjkljive informacije na kreditnem trgu. Omejitev zmanjša razpoložljivo financiranje nefinančnim subjektom, zlasti podjetjem. Restriktivna denarna politika torej učinkuje na investiranje in tako na splošno raven proizvodnje; manj na spremembo strukture aktiv podjetij kot na raven povpraševanja po kreditnih sredstvih. Iz tega izvira naslednja znana kritika monetarizma: ni denar tisti, ki vrti svet, ampak krediti. Pri tem gre izključno za analizo ravnanja finančnih posrednikov; pogoji kreiranja denarja niso zajeti, posojilojemalci imajo pasivno vlogo. Toda analiza ponovno ugotavlja ne-nevtralnost denarja.

48

Drugi so analizirali, kako lahko ekspanzivna denarna politika poveča povpraševanje in s tem realno gospodarsko aktivnost tako, da proizvajalci bolj povečajo ponudbo blaga kot cene. Ta analiza je odgovor na analizo R. Lukasa, da imajo realen vpliv na gospodarjenje samo nepričakovani denarni šoki. Njihov zaključek je; če povečanje denarne mase izzove povečanje celotnega povpraševanja prek dejanskih plačil (pouk iz japonske stagflacije!), če je konkurenca nepopolna, monopolistična ter so potemtakem cene blaga nad mejnimi stroški, imajo podjetja ob povečanem povpraševanju interes, da povečajo cene in s tem profit. Toda praksa kaže, da se ob objavljenih, izdanih cenikih (učinek kataloga cen) njihovo spreminjanje stroškovno ne splača. Nastane nominalna rigidnost cen, cene se ne prilagajajo navzgor, oziroma se prilagodijo manj, kot se poveča produkcija.

Raziskavi tako uvajata možnost povečanega povpraševanja in produkcije s pomočjo denarne injekcije, vendar na ortodoksen način, prek dejanskih plačil. Deluje pri šibkih gospodarskih nihanjih in spremembah povpraševanja, ko bi prilagoditev cen povzročila več stroškov kot dobička. Analiza še ugotavlja, da se povečanje cen dejansko ne dogaja kontinuirano, ampak v skokih. Upošteva te raziskave in informacijske probleme še na drugih trgih je realna slika gospodarskega dogajanja in posebej zdravljenja kriz vsebinsko drugačna kot pri neoliberalcih.

Oba tokova ekonomske misli sta se zbližala, ko so novi keynesjanci začeli sprejemati realne (namesto nominalnih) rigidnosti cen na trgih. Če so problem realne rigidnosti, potem je razlika med njimi naslednja: neoliberalci jih pripisujejo zunanjim dejavnikom – državna intervencija je nepotrebna; novi keynesjanci ugotavljajo, da so to notranji problemi trgov, saj gre za optimalno ravnanje subjektov, vendar ob neizogibnih nepravilnostih tržnega delovanja – državna intervencija je nujna.

Toda udeleženci na trgu se razlikujejo še glede dostopa do kreiranja denarja - podjetniki, zaposleni. To vodi novejše raziskovalce od mikro ekonomske razlage denarja nazaj k makroekonomski heterodoksni teoriji.

Trg dela. Asimetrija informacij na trgu dela kaže, da se plače ob zmanjšanju gospodarske aktivnosti ne znižajo – rigidnost plač navzdol. Trg dela dejansko ne deluje tako, kot uči neoliberalna ekonomija tudi, ko gre za zaposlovanje žena in manjšin (B. R. Bergmann, 1927 -). Po eni strani obstajajo razlike v višini plač med moškimi in ženskami za enaka delovna mesta - diskriminacija. Po drugi strani so nekatere skupine delovnih mest odprte predvsem ženskam, nekatere druge pa moškim - segregacija. V povezavi s tem delovanje trga prav tako ne zagotavlja ustrezne skrbi za otroke. Po neoliberalcih (G. Becker) naj bi trg sam odpravil diskriminacijo. Podjetja, ki ne diskriminirajo, bodo v povprečju plačala nižje plače in več zaslužila ter končno tako iz poslovanja izločila podjetja, ki diskriminirajo. Vendar v dejanskem življenju ni tako, kultura družbe in miselne navade tega ne dopuščajo. Analiza sociologov ugotavlja, da gre za predsodke, ki so daleč od racionalnega ekonomskega odločanja. Pomembni so še ugovori, da prilagodljivost plač navzdol oz. navzgor dejansko ne poteka tako prostovoljno in hitro; pri prilagoditvah nastajajo napetosti in konflikti. Šele z upoštevanjem precej več dejavnikov je možno razumeti, ali so ljudje brezposelni zaradi pomanjkanja dela, ali zaradi tega, ker dajo prednost prostemu času.

V raziskavi odvisnosti med inflacijo in plačami pomeni napredek delo E. S. Phelps (Nobelova nagrada za ekonomijo, leto 2006). Prej je veljalo, da nižja inflacija pomeni višjo brezposelnost in obratno. Se pravi, ko je zaradi brezposelnosti ponudba dela večja ter pritisk na povečanje plač manjši, je tudi inflacija manjša (to povezanost, poimenovano Phillipsova krivulja, sta na podlagi podatkov za ZDA, obdobje 1933 – 1958, utemeljila P. Samuelson in R. Solow). E. Phelps je v analizo vključil še pričakovanja podjetij in zaposlenih glede inflacije in plač. Empirično je dokazal, da je vodenje dolgoročneje politike nizke inflacije prav tako najboljša rešitev za brezposelnost, saj se ravnanja podjetij in zaposlenih hitro prilagodijo pričakovani inflaciji. S tem pa se izničijo trajnejše možnosti povečevanja zaposlenosti in nastanejo druge nezaželene posledice. Toda pozor, avtor trdi, da ta odnos ni zakovan, ker je še pod vplivi tehnološkega razvoja, storilnosti, ukrepov gospodarske politike. V dolgoletnem študiju je s soavtorji zavrnil radikalne neokeynesjance ter njihovo prepričanje, da je možno doseči polno zaposlenost, toda tudi zagovornike ekonomije ponudbe (reaganizem in tatcherizem). Njegove ugotovitve se Slovenije dotikajo predvsem prek kritike neoliberalcev, po mnenju katerih stalno znižanje davkov na delo trajno spodbuja ljudi, da bi več delali, ne da bi se ob tem zmanjšala učinkovitost dela. Dokazuje, da je učinek znižanja teh davkov na razvoj le začasen - razen v primeru resnega zmanjšanja socialnih podpor in ob občutnem povečanju davkov na premoženje. Prvi je še dokazal velik vpliv delavcev na širjenje novih tehnologij.

Paul Krugman (1953 - ; zadnja Nobelova nagrada za ekonomijo) je znan po enostavnih, nekonvencionalnih razlagah zapletenih ekonomskih pojavov. V analizi ameriškega gospodarstva v 90-tih letih ugotavlja, da je to obdobje, ko ameriško gospodarstvo ni ravno uspešno, a ni politične zahteve, da bi bilo uspešnejše. To je obdobje zmanjšanih pričakovanj ljudi, ki pa so se s tem sprijaznili. Ljudi skrbijo majhne zadeve, navadno pa ne moremo ali nočemo napraviti nekaj, kar bi izboljšalo temeljna vprašanja življenja. Za delovanje

narodnega gospodarstva so bistvene tri stvari, ki vplivajo na življenjsko raven: produktivnost, razdelitev dohodka (dohodkovna neenakost) in brezposelnost – drugi ekonomski problemi so povezani z njimi. Vendar ta vprašanja niso v središču pozornosti ekonomske politike, tvorcem te politike so znana, a temeljite spremembe teh problemov bodo prišle na dnevni red šele, ko bo gospodarstvo v krizi. Volivci so se večinoma pripravljene sprijazniti s »plavanjem« ekonomske politike s tokom, a prišel bo čas (po prognozi avtorja med 2004 in 2010 – kar se je dogodilo), ko niti te možnosti ne bo na razpolago. Kronične bolezni ZDA, trgovinski deficit, inflacija, skupaj s problemi ekonomske politike, kot je proračunski deficit, dolar, zdravstveni sistem ter finančne prevare z novimi, nekontroliranimi načini špekuliranja bodo pripeljale do krize.

50

Institucionalizem. Pomembni ugovori neoliberalizmu so povezani še z ekonomisti, ki skušajo razložiti, zakaj so nastale družbene institucije in posebej njihovo vlogo pri urejanju oz. vplivanju na človeško ravnanje in njihove ekonomske učinke (viden predstavnik Douglass Cecil North, 1920 -). Institucije urejajo politično, ekonomsko in družbeno vedenje ljudi; vključujejo navade in običaje kot tudi formalne oblike prisile predpisane z zakoni. Analize mnogih ekonomistov predpostavljajo obstoj trga, toda ne spuščajo se v to, kako se je trg v zgodovini razvijal. Institucije so tipičen »izdelek« ljudi, pri katerem gre za odnose med ljudmi, ki se nanašajo na urejanje skupnih zadev. Institucije vplivajo na stroške proizvodnje, možnosti prodaje in gospodarsko rast. Pomembne so, ker urejajo lastninske pravice in varujejo podjetniške spodbude ter zagotavljajo prisilo pri izvajanju ekonomskih pravil. Država je tako postala pomemben dejavnik, ki mora pogosto izbrati srednjo pot izmed dveh možnosti. Po eni strani mora preganjati goljufije, toda zopet ne toliko, da zatira podjetništvo in zavira gospodarsko rast. Institucije so pomembne tudi, ker so tesno povezane z ideologijo in psihološkimi in sociološkimi značilnostmi posamezne skupnosti. Pomagajo določati, kako ljudje pojmujejo poštenost in kaj je sprejemljivo družbeno vedenje, to pa povratno deluje na ravnanje ljudi. Ta analiza opozarja, da je posameznik negotov in mu ni dovolj jasno, kaj je njegov interes. Posledično podlega mitom, ideologijam, popularnim prepričanjem in navadam.

Nasprotno od G. Beckerja, ki je prišel do zaključka, da so naložene kazni in nagrade posamezniku pomembnejše kot ideologija, je North prepričan, da je manj možnosti, da se bodo razpasle tatvine, če ljudje verjamejo, da gospodarski sistem deluje ustrezno. Če ljudje verjamejo vladi, da dobro opravlja delo, je manj verjetno, da bodo goljufali pri davkih. Zastavil je še vprašanje zakaj obstajajo neučinkovita pravila in institucije? Po njem je razlog treba iskati v neučinkovitosti trgov. Korporacije in organizirane skupine so sposobne pri vladi zase izposlovati posebne ugodnosti, izguba za vse druge pa je zaradi tega majhna in nasprotovanja niso velika. Volivci si ne prizadevajo, da bi bili informirani, ker njihov glas ne more odločiti o končnem izboru. Vprašanja so razen tega pogosto vsebinsko zahtevna ter se jim volivci izogibajo. Prevlada ideologija, ljudje volijo za enostavne, a napačne ideje, za karizmatične kandidate brez vsebinskega znanja ter za status quo. North upošteva, da so ljudje socializirana bitja, ki se vedejo skladno z družbenimi pravili in da ta imajo pomemben vpliv nanje.

4. Psihologija

Najnovejše empirične raziskave gredo še dlje in začenjajo presegati tradicionalni pogled, do kam naj seže ekonomska analiza odločanja ljudi. Odločilen je premik od merjenja zunanjega vedenja ljudi (behaviorizem), k merjenju notranjih občutij prek biopsiholoških procesov; ne več kaj in koliko ljudje kupujejo, ampak kaj pri tem doživljajo. D. Kahneman (Nobelova nagrada za ekonomijo, 1934 –) je s sodelavci razvil več metod meritev, kaj ljudje na lestvici od 0 – 10 občutijo ob odločitvi. Njegova vodilna misel je: z racionalnostjo ni moč obvladati negotovosti, ljudje pa smo narejeni tako, da predpostavljamo, da je svet možno razumeti. Njegove raziskave so resno ogrozile nauk o racionalnem odločanju (ne le pri intuitivnih možganskih procesih). Ljudje se redno motimo pri načrtovanju svojih dejavnosti; načrt se navadno ne ujema z dejanskostjo. Spomini ljudi so pogosto varljivi, defektni – nekdaneje odločitve se nam zdaj zdijo boljše kot takrat ko smo jih sprejeli. Ljudje tudi razmišljamo kaj je v medsebojnih odnosih pravilno in pravično. Pri odločanju pogosto uberemo bližnjice, se odločamo tako kot naši prijatelji, vpliv ima tudi odločanje drugih ljudi. S tem pa se oddaljujemo od maksimiranja koristnosti in racionalnega služenja svojemu koristoljubju (tako moralnemu kot nemoralnemu).

51

Paul J. Zak pa je raziskoval, kakšne fiziološke, posebej nevrnske reakcije izzovejo pri ljudeh poslovne odločitve, ki vsebujejo moralne vrednote. Upošteval je raziskave drugih, ki so širše zastavili vprašanje morale v odločitvah in ki ugotavljajo, da pri reševanju moralnih dilem, ljudje veliko bolj uporabljajo čustva kot razum. V nevro-ekonomskih poizkusih s študenti so preverjali, ali bo posameznik z neznancem delil večjo vsoto denarja, ki mu ga je ta zaupal, a si ga lahko tudi nepošteno prisvoji. Možgani takrat izločajo star hormon oksitocin, ki sesalce veže na njihovo potomstvo in človeka usmerja v skrb za življenjskega partnerja in ljubezen do njega. Oksitocin je dejaven v tistih predelih možganov, ki so se razvili v starejših obdobjih evolucije in so zunaj območij zavesti. Imamo torej čut, ki nam pravi, da je pravilno deliti nekaj z nekom, ki nam je zaupal. Ugotovil je, da zaupanje poveča izločanje oksitocina in spodbuja k vzajemnemu vedenju – k delitvi denarja. Avtor zaključuje; »Zgrajeni smo na način, da radi sodelujemo in v tem najdemo zadoščenje... « Okoli 2% študentov v poskusu pa je bilo popolnoma nepripravljenih na sodelovanje. Namesto, da bi si delili denar s tujcem, ki jim ga je zaupal, bi raje obdržali ves denar. P. J. Zak zanje uporablja tehnični izraz bastardi, izrodki. Možgani teh ljudi delujejo na poseben način. Njihove značajske poteze so podobne tistim pri asocialnih ljudeh. Drugače kot pri večini jih ne briga za druge; eden od razlogov zato so najbrž motnje v izločanju oksitocina. S tem skuša s strani nevroznanosti pojasniti nemoralne poslovne navade.

Pomemben prispevek k raziskavam tržnega ravnanja sodobnega človeka je delo psihologa in sociologa E. Fromma (1900-1980). V zahodnem tržnem gospodarstvu se je izoblikoval nov značaj ljudi - ljudje prodajajo samega sebe kot tržno blago. Na trgu je odločilna menjalna in ne dejanska vrednost blaga in tudi ljudje prilagodijo svoj značaj temu, kar trg povprašuje. Človek sprejema vlogo direktorja, odvetnika, tajnice; osebnost tajnice mora

biti v privlačnem »omotu« z vtisom, da je vesela, zdrava, prijetna, zanesljiva. Odnosi med ljudmi so neosebni; cenjena sposobnost je hitro navezovanje stikov vendar površnih. Dejanske človeške lastnosti kot je poštenost in bolj ali manj tudi znanja imajo drugoten pomen. Pojem lastne koristi se je zožil. Nadomestek za pristen občutek istovetnosti s samim seboj so gmotne koristi, ugled, položaj in uspeh. Zato je človek odvisen od tega, kako drugi gledajo nanj, a oddaljil se je od samega sebe. Podreja se brezimni oblasti trga in se vede: sem tak kot me želite. Ker se obenem še razmere na trgu spreminjajo je negotov in osamljen. Razvije se navzkrižje med njegovimi resničnimi koristmi in tistimi, ki mu jih vsiljuje trg.

Novejša literatura:

Beaud Michel / Dostaler Giles: La pensée économique depuis Keynes; editions du Seuil, Paris 1993;

Blaug Mark: La pensée économique; 5 izdaja, Economica, Paris 1999;

Bouchet Michel-Henry, Ceram Sophia-Antipolis: La globalisation; Pearson Education, Paris 2005;

Chareaux Gérard, Joffre Patrick, Koenig Gérard: Les Grands Auteurs en Économie; EMS, Caen 2000;

Cotta Alain, Coralie Calvet: Les Quatre Piliers de la Science Économique; Fayard 2005;

Deleplace Ghislain: Histoire de la pensée économique; druga izdaja, Dunod, Paris 2007;

Fromm Erich: Človek za sebe; Amalietti&Amalietti, Ljubljana 2002;

Haralambos in Holborn: Sociology; 6 izdaja, London 2004;

Hunt E. K. : Property and Prophets; 4 izdaja, Harper&Row, New York 1981;

Lecomte Tristan: Le pari du commerce éqitable; Editions d'Organisation, 2004;

Paul Krugman: Doba smanjenih očekivanja; Ekonomska politika SAD u 1990-im godinama; MASMEDIA, Zagreb 2002;

Paul Krugman: The conscience of a Liberal: Reclaiming America from the Right: Allen Lane, Penguin Books, London 2007;

Pressman Steven: Fifty Major Economists; second edition, Routledge, London, New York, 2006;

Stiglitz Joseph: Making Globalisation Work; Penguin Books, London 2007;